Peer Reviewed Refered and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	शेतमजूर महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्या **डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे**	६०-[illegible]
१५	भारतीय शेतीचा इतिहास **डॉ. प्रविण म. वंद्रगिरीवार**	६४-[illegible]
१६	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटचाल **प्रा. संतोष गोपालकृष्ण कुळकर्णी**	७१-[illegible]
१७	खारेपाणी पट्यातील शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि उपाय **डॉ. अरूण पांडुरंगजी चांदुरकर**	७५-[illegible]
१८	शेतकऱ्यांना उदभवणाऱ्या समस्या व उपाय **प्रा. डॉ. प्रभाकर यु. आठवले**	८०-[illegible]
१९	भारतीय शेतकरी कामगार पक्ष आणि शेतकरी विकासाची ध्येयधोरणे **डॉ. विनायक हिम्मतराव भटकर**	८५-[illegible]
२०	पेनटाकळी सिंचन प्रकल्पाच्या लाभक्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि उपाय **डॉ. संजय मोतीराम दांदडे**	८८-[illegible]
२१	ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि उपाय **डॉ. सुनिता ज्ञानेश्वर सावरकर**	९२-[illegible]
२२	जागतिक तापमान वाढ आणि भारतीय शेती **प्रा. घननील एन. गजभिये**	९६-[illegible]
२३	लीळाचरित्रातील कृषी संस्कृती **प्रा. डॉ. ममता जानराव इंगोले**	१०१-[illegible]
२४	जागतिकीकरण आणि शेती **प्रा. डॉ. नागनाथ बाबुराव मठपती**	१०६-[illegible]
२५	शेतमालाच्या किंमती आणि नियंत्रित बाजारपेठा **प्रा. अनिल गंगाधरपंत पितळे**	१०९-[illegible]
२६	कृषी रोजगार आणि महिला **प्रा. कु. रूपाली एस. कणसे**	११३-[illegible]

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

२३. लीळाचरित्रातील कृषी संस्कृती

प्रा. डॉ. ममता जानराव इंगोले
सहायोगी प्राध्यापक तथा पदवी व पदव्युत्तर विभाग प्रमुख, मराठी, डॉ. एच. एन. सिन्हा कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पातूर, जि. अकोला.

प्रस्तावना

मानवाची आदिम अवस्था संपल्यानंतर त्याला शेतीचा शोध लागला. जमिनीतून धान्याची उपज करण्याची कला त्याला अवगत झाली. शेतीमुळे माणासाची भटकंती संपली व तो स्थिर झाला. उन, वारा, पावसापासून निवारा कामवलेले अननाधान्य साठविणे व पशुधनाची सुरक्षितता याकरीता त्याला घर व गोठ्याची आवश्यकता भासू लागली आणि त्याची निर्मिती माणसाने केली. जीवनात स्थैर्य आणणारे कृषिकर्म काणूस केव्हापसून करु लागले हे सांगणे अवघड आहे. भारताच्या दृष्टीने करता वैदिक काळात शेतीचे संदर्भ सापडतात. ऋग्वेदात शेतीचा निर्देश सापडतो. त्याला 'कृषी' शब्द आहे. तो कृष म्हणजे जमीन कसणे या धातूपसून येतो. 'कृष्टी' किंवा 'कर्षणी', ' चर्षणी' हे त्यातील शब्द. 'कृषाण' म्हणे 'किसान' या अर्थाचेच आहेत 'कृषण हत काळ अशिंत कृणोति' ही म्हणही वेदात आहे. यावरुन ऋग्वेदकाळीच कृषीप्रधान समाजाचा एक धर्म होऊ घातला होतो असे दिसून येते.

कृषीला शेती, वावर जमीन आदि नावांनी ओळखले जाते. विदर्भात शेतीला वावर नावाने ओळखले जाते. वावर हा शब्द 'उर्वइ' पासून आला आहे. वेदांमध्ये त्याचा उल्लेख आहे. क्षेत्र असाही उल्लेख वेदात आहे. वेद काळत शेती उद्योग प्रगत होतो.

शेती, माती, पीक, पाणी

लीळाचरित्रात शेतीचा उल्लेख, 'खेत्र', 'कामत' आणि 'वावर' असा आला आहे. शेतजमीनीचा उल्लेख लीळाचरित्रात 'भुई' असा आला आहे. सर्वोत्तम शेती ही नदीकाठाची समजली होती. त्याला थडीवा असे म्हणत. शेती तयार करण्याचा उल्लेख 'भूमविकर्खन' असा आहे. केवळ नांगरणी झाली म्हणजे संपले असे नाही तर जमिनीची काळजी देखील शेतकऱ्याला घ्यावी लागते. म्हणून मग जमिनी 'दुणावतो'. शेतात जो काडीकचराआहे तो वेचावा लागतो. त्यांची गंजी लावावी लागते. त्याला 'वल्हे' असे म्हटले जात होते. शेतीसाठी काही अवजारे देखील आवश्यक होती. लीळाचरित्रात लोखंडी आणि लाकडी अशी दोन प्रकारची अवजारे आढळून येतात. 'वखर', 'आऊत', 'इळा', 'तुता', 'पास', 'फाळ', 'रुम्हणे' आदी अवजारांचा प्रामुख्याने समावेश आहे. शेतीची कामे करतांना शेतकऱ्याला काळजी घ्यावी लागत असे. शेतीची नांगरणी उत्तम झ ाली तर पीक चांगले येते. म्हणूनच श्री चक्रधरस्वामींनी प्रत्यक्ष शेताची नांगरणी करुन दाखविली. त्याची सुंदर लीळा

लीळाचरित्रात आहे. मग गोसावीकटी प्रदेसी फुटा वेढीला: आंगीचीया बाहीया वरतीया केलीया: स्त्रीकार तुता घेतल रुम्हणेयापासि दोरु धरिला: मग गोसावी बैल तापटील: मग चास उजुचि नेलें: मागुते आणिले' (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध अ स्वामींचे ही नागंरणीचे कौशल्य पाहून त्या शेताचा मालक शेतकरी म्हणतो आवघेया वाहवळांचा बापू जालासि: गोसावी वाहाव नव्हती: हे गासावी 'आवघेंया वाहावळांचा बापू:जन्म गेलें आमुचे एणे खोडेंसी झोंबता: परि ऐसें आऊत वाहो कोणहीची नेणे.'

स्वामींनी वखरणी कशी उत्तम करावी याविषयी मार्गदर्शन केल्याचा उल्लेख लीळाचरित्रात आहे. 'ऐके दिसी, गोसा विहरणा बीजे केले: तवं कुणबी आऊत वाहत असे: गोसावी दायंबाते म्हणीतले: भोजेया: तुम्ही वखरु वाहों जाणा गा? तरि क जी: हैं आम्हींचि जाणे जी सर्वज्ञ म्हणीतलें: तरि एथ दाखवा पां: सरोडेयाचा वखरु केला: दोरियांचे नाडे केले:आऊत व वाहिले: सर्वज्ञें म्हणतीले: वोसान फेडूं चुकलेति: (लीळाचरित्र, पूर्वाध ४७७)

'तनधैलेया वावराचा' दृष्टांत तत्कालीन शेतकऱ्यंचे जीवंत चित्रण आपल्या डोळ्यापुढे उभे करते. ऐसीयां एकी भूमि असति: तोटका बीयासंसि आणि भूमीसी मेळापकू कीजे आणि घुमरीसी उठी: एकी तनथैलिया भूमी: आंतु बाहीरि तेथने दाटलीय असति: तिया नांगरीजाति: वाहीजाति: दुणीजति कांसीया परतीया सांडीजति:झाडें फेडीजति:घातवाफे पेरिजति:मग पीकति: न तैसीचि जरि पेरिजति तरी न पिकली:ऐकी तेयां बीही न नीगे: (लीळाचरित्र, पूवार्ध ४७२)

शेतीच्या अनुषंगाने विविध कामांचा उल्लेख लिळाचरित्रातआहे. पेरणीसाठी शेतजमिन तयार करण्याला 'भूमविखंन' असा उल्लेख आहे. दुसऱ्यांदा नंगरणी करावी लागे त्याला त्याला 'दुणावतो' असे म्हणत. शेतीला काडीकचरा वूचन गोळा केला जात असे त्याला 'कासिया' आणि 'वल्हे' असे म्हणत. पाऊस पडल्यावर जमिनीतून वाफ निघत असे त्याला 'घातवाफ' असे म्हणत. बीजारोपण झाल्यावर आणि चांगला पाऊसपडल्यानंतर कोंभ फुटत. या कोंभ फुटण्याच्या 'डीरतात' असा उल्लेख आहे. लहान-लहान पीके दिसल्यावर त्याला 'पाथ', 'वाफा' असे म्हणत. बहरलेल्या पीकाला 'घुमरीसी' असे म्हणत. पीक चांगले आल्यार त्याचे रक्षण देखील करावे लागत असे. पक्ष्यांपासून पीकांचे रक्षण करण्यासाठी 'गोफणणे' किंवा 'भेलवंडणे' केल्या जात असे. शेतीला 'कुंपकाटी' करुन जनावरापासून पीकाचे रक्षण केल्या जात असे. पीक तयार झाल्यावर त्याची 'सोगंणी' होत असे त्याला 'सावंगतो' असे म्हटले जात असे. धाण्याची कणसे तुडवून धान्य वेगळे करण्यासाठी खळे तयार केले जात असे. याचा मळणी असा देखील उल्लेख लीळाचरित्रात आहे. धान्यातील कचरा वेगळा करण्यासाठी उंचावर उभे रहून उपणणी केली जात असे. धान्य स्वच्छ केल्यानंतर त्याची मोजणी करावी लागत असे. यासाठी चार पायल्यांचे माप 'चोभा', आठ पायल्यांचे माप 'कुडो' किंवा 'कूडव' आणि धान्य जास्त असेल तर खांडीने मोजल्या जात असे. हे धान्य 'प्रोतात', कुठ्यांत किंवा कोथळयात भरले जात असे. धान्य वेगळे झाल्यावर त्याचा कचरा 'कडबा', 'वाणीएर' गोळा करुन त्याच वल्हे म्हणजे गंज लावल्या जात असे. ज्वारीच्या धांड्याच्या गुरांसाठी कडबाड म्हणजे कुटार तयार केला जात असे.

लीळचरित्रकाळात विविध पीके घेतली जात असतं. यामध्ये तृणधान्ये, कडधान्ये, तंतू व वाखी पिके, शर्करायुक्त पिके, भाजीपाल्याची पिके, मसल्याची पिके, औषणी, रंग व मटक पादर्थाची पिके, फळे आदींचा समावेश आहे.

१. **तृणधान्ये:** तृणधान्यामध्ये गहू, 'जोन्हळे', 'जोहळे', 'साळी', 'तांदूळ', 'राळयाचे तांदूळ', 'राळांटून', बाजरी म्हणजे 'नीमुरी एसी', 'कोटे, 'लांक' आदींचा उल्लेख आहे.

२. **कडधान्ये:** लीळाचरित्रात अनेक कडधान्यांचा उल्लेख आढळतो. यामध्ये चने, चन्याची डाळ, तुरी, तुरीची डाळ, उडीद वाटाणा यांचाउल्लेख येतो.

३. गळिगातची पिके : यामध्ये 'करडे' आणि 'तीळे' यांचा उल्लेख आहे.

४. तंतू व वाखाची पिके : यामध्ये 'कापूस' व 'ताग' यांचा उल्लेख अहे.

५. शर्करायुक्त पिके : यात 'ऊस' या पिकाचा उल्लेख आहे.

६. भाजीपाल्याची पिके : भाजीपाल्यांच्या पिकांमध्ये 'पत्रसाक्', 'साकवति', 'कुसंबी', तांदूळजा, ताकवत, चणकसाक, सांबरु, बाबुळशेंगा, गाजर, कांटा, माईन, वृतांग, वाळूक, आर्दीचा उल्लेख आढळतो.

७. मसाल्याची पिके : यात अद्रक, हळट, जीरे, मोहरी, मीरे, एळा (विलायची) आर्दीचा पिकांचा उल्लेख आहे.

८. औषधी वनस्पतींची पिके : टाकळी, पिंपळीया, वैखंड, विष्णूकांत आदी पिके आहेत.

९. सुगंधी वनस्पती : दमणीक किंवा दवणा, हनव म्हणजेच केवडा.

१०. माटक पदार्थ : ब्रम्हप्रकाशिका म्हणजेच भांग.

११. मुखशुद्धीचे पिके : नागवेल, बत्तीसा, सातसी, पोफळ म्हणजे सुपारी.

१२. फळवर्गीय पिके : यामध्ये आंबे, आवळा, इंद्रवन, उतती म्हणजे खारीक, उंटबरे, कुरुंधन, केळी, चींचा, जांभुळ, सरे, द्राक्ष, नारीएळ, निंबू, पोगीफळ, बौर, माहुळींग, रितूपे, आणि आंब्याची एक दुर्मिळ जात वाणि आदी फळांचा उल्लेख लीळाचरित्रात आहे.

लीळाचरित्रात गुरेढोरे

लीळारित्रकाळात शेतीसाठी अनेक गुरांढोरांचा वापर केला जात असे. अशा अनेक गुरांचा उल्लेख लीळाचरित्रात आहे. गुरांना 'गोवारे', किंवा 'गारुवे' असे म्हटले जात असे. शेतीसाठी सर्वात उपयोगी होता बैल. त्याचा उल्लेख लीळाचरित्रात 'वृषभ' आणि 'बैलु' असा आला आहे. गायीचा देखील उल्लेख आहे. म्हशीला 'म्हैसरु', 'म्हैसे', 'म्हैसि' या नावाने उल्लेखल्या गेले आहे. रेड्याला 'म्हैसा' असे म्हटले आहे . शेळीचा 'सेळी' असा उल्लेख आहे. याशिवाय मेंढी व बोकडाचा देखील उल्लेख आहे. कोंबडीचा 'कुकडी' असा उल्लेख आहे.

लीळाचरित्रकालीन शेतकरी

लीळाचरित्रात शेतक-यांचा उल्लेख 'कुणबी' असा आला आहे. आधारीचेया परीसाचा नावाच्या या दृष्टांतात शेतक-यांची दिनचर्या दर्शविल्या गेली आहे. 'कव्हणी एकु माहात्माः तेयांचीए आधारिए परीसु असेः दारी थीकटेंथीकटें पाणी पडत असेः ब्राम्हणां एकाचेया घरा वस्ती गेलाः बाइला वस्ति पवाडू केलाः ओसरीएवरी बैसों घातलेंः पाए धूतलेः तांबीया भरोनि दीधलाः तवं वीळिचांचा वेळी ब्राम्हणु डोइए वानीएरीची पेंडी ऐसा घेऊनी आलाः आंगणी घातलीः बाइः तीएं दुबळी ब्राम्हणे तेयातें गाए एकि दुभेः गाए दुहिलीः ढासुले रांधिलेः लोणीयाचा कवडा होताः तो कीडकीडवीलाः दोघाई जेंउ वाढिलें:मुकली ऐसीपानेः घोटी ऐसी फोळी होतीः तांबोळ दिधलेंः तुटकी ऐसी बाज होतीः तीएवरि वाकळ आंथुरिलीः तेथ नीजैलीः पाए धूतले लोणींएं पाए चोपपिडलेः एकुकेनि तो आभारैलाः तेणें म्हणीतलेंः तुमते जेतकी लोखंडे असति तेतुकींही माझीए बाजेखालि ठेवा लोखंडे बाजीखालि ठेविलीं: पासु : फाळू : तुताः कु-हाडिः इळाः मध्याने एकी रात्री तो महात्मा उठिलाः आवघेयांसि परि लाविलाः आपण नीगौनि गेलाः पहातपटीचि तो ब्राम्हणु उठिलाः लोखंडे घेऊंनि सेतासि गेलाः वखरुं जुंतलाः कु-हाडी पालवीया फेडूं बैसला तवं कु-हाडि वांकलीः इळा लाउं बैसलाः तवं इळा वांकलाः ऐसा नीधावलाःमग म्हणीतलेः कैसे माहातुमेंनि आमसी कुजांतर केलेः माझी आवघी आउतें नासीलीः माझेया कुटूंबाचां मुळी इळा घातलाः माझा एकवू दीहाडा सोनेयाचा जातु आहे ऐसे म्हणोंनि बांधोंनि घेउनि आलाः आंगणी दडैकरी घातलीः मग म्हणतीलेंः पापीणी पापीणीः कवणासि बीढार देओं बैसलीसि माहात्मेंनि आमसीं कुजांत्र केलेः माझेया कुटूबांचां मुळी इळा घातलाः माझा एकु येकु दीहाडा सोनयांचा जातुएः तवं नावेक वीवळलेंः तवं खपटी एकि उचडली होतीः तीया झळझळीत देखिलीः मग साउमी आलीः मग तीया म्हणींतयेः तुमचेया कुटूंबाचां मुळी इळी घतला कीं तुमचेया दळीद्रांचा मुळीं इळा घातला? ऐंसें म्हणौनि भीतरि घेउनि गेली. (लीळाचरित्र,पवार्ध ४७७)

लीळाचरित्रातील शेतकरी जितका आतिथ्यशील आहे तितकाच तो औदार्यशील देखील आहे. कुणी काही मागितले तर तो भरभरुन देतो. यासंदर्भातील एक लीळा लीळाचरित्रात आहे. पद्मनाभीदेव चना सोंगणा-या एका शेतक-याकडे गेला व त्याने चना मागतिला. त्यावेळी तो शेतकरी म्हणतो 'तुम्हां लागे तो घेया जाः चना घेतल्यावर 'ऐसा काइ नेयालः' असे म्हणून त्याने तो चना 'रगडिला : उपणिलाः मोट बांधोंनी डोइए ठेविलीः' नवीन पीक आल्यावर शेतकरी साधू माहात्म्यांना 'सेतडी' म्हणजेच आपल्या पीकांतील काही हिस्सा देत असे.

'धादूलमोक्षकथन' या लीळेत देख्रील विनोदी अंगाने स्वामीनी शेतक-यांचे जीवनदर्शन घडविले आहे. नागदेवाचार्य घरी गेल्यावर शेतीचे काम करतात यामधून लक्षात येते की शेतक-यांना कसे काम करावे लागत असे. नागदेव, गावां गेलेः पेव काढीलेंः अर्ध वरों तेया घातली : दुभते वाटिलेंसेनीचा कलवडु होता तो सरींसा लिपिलाः तेयावरी इलरें घातलेंः

समारोप

बाराव्या शतकातील लोकजीवनाचा पावसायशी असलेला अन्योन्य संबंध लिळाचरित्रात पहावयास मिळतात. पाउस पडला तर सर्वत्र सुकाळ होती असा एक प्रसंग लीळाचरित्रात आहे. 'अवरिखणेमि लोकू थोरु पीडलू असेः आता सर्व धान्ये

होति ऐसा पाऊस आणू:आणि काह:मग सर्व धान्यें होति ऐसा पाऊस आला: लोकां सुकाळू जाला:' (अ.१) शेतकऱ्यांने गाय झडेवारेन पीटे म्हणून तिला माळवधाच्या बांधाला बांधले. यावरुन तत्कालिन कालखंडात मुसळधार पाऊस पडत असल्याचा प्रत्यय येतो. (पु.४९०) यादव राज माहदेओराव हा स्वामींच्या दर्शनाला निघाला असता 'तवं पाउसु आला: ते राओं पाणिएं पीटौनिमागुता दुर्गाआंतू घातला:' (पु.२२६) अवकाळी पाऊस पडण्याचे चिन्ह म्हणजे 'वारा वावधन सुटणे' याचाही उल्लेख लीळचरित्रात आहे. एकदा स्वामीच्या चऱ्याच्या शेताजवळ विहरणास गेले असता ते घोर वावधान सुटले: तेव्हा स्वामी व भक्तजनांनी सुरक्षिततेसाठी विराकडे धाव घेतले (पु.१४)

पावसाच्या पाण्यावर शेती निर्भर असली तरी विविध पाण्याचे स्त्रोत यादवकाळात हाते हे लीळाचरित्रावरुन लक्षात येते यामध्ये विहीर, नदी, पात्र यांचा समावेश आहे. नदीच्या प्रवाहातून पाट काढून त्याचा उपयोग शेताला पाणी देण्याकरीता करीत असत. हा पाट मळ्यात मातीने बांधलेला असे 'गावा पश्चिमे पाहू असे' (पु.२४२) 'उद्याचि बनकर पाटासि हातपाए धुआवेया येतिः' (पु.४२९). यावरुन तत्कालिन काहात गावागांमध्ये पाट होते व या पाआंचा उपयोग शतीसाठी हात असावा हे लक्षात येते. 'दवणेयांचे वापे पाणिए भरील असतिः' (पु.३८२) असा उल्लेख लीळेत आहे. यावरुन शेतात. वापे करुन पिकाला पाणी दिले जात असावे हे स्पष्ट होते. अशाप्रकारे पाण्याच्या विविध स्त्रोतांच्या माध्मातून पिकांची गरज भागतिवल्या जात असे पाणी जयाप्रमाणे मानवासाठी जीवनामृताचे काम करते त्याप्रमाण पिकांसाठी देखील जीवनामृत ठरते. यादवकालीन लोकजीवनात पाण्याचे स्थान अनन्यसाधारण होते. शेती, माती, पीक, पाणी यांची एक सांगडच होती. हे सर्व घटक परस्परावलंबी होते. या माध्यमातूनच लीळाचरित्रकाली कृषी संस्कृती फुलत गेल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

१) वाघ विठ्ठल: वऱ्हाडी म्हणी आणि लोकधर्म, लोकवाड्.मयगृह, मुबंई, पहिली आवृत्ती, १ मे १९९७, पृष्ठ क्र. १७.
२) देशमुख प्र.रा.: सिंधु संस्कृती, ऋगवेद व हिंदू संस्कृती, पृष्ठ क्र.१५२.
३) नागपूरे पुरुषोत्तम: लीळचरित्र प्रकाशक, ओकांर प्रकाशन, अमरावती, पहिली आवृत्ती २००४.